

Maja Biernacka
Katedra Socjologii Wielokulturowości
Instytut Socjologii i Kognitywistyki
Uniwersytet w Białymstoku

Symboliczna metamorfoza. Dzielnice żydowskie w miastach dzisiejszej Iberii

A symbolic metamorphosis.
Jewish quarters in the cities of contemporary Iberia

Abstract

The article is dedicated to Jewish quarters in contemporary Spain and Portugal. It is focused on institutionalised practices towards them and their remnants in the urban tissue. While in the Middle Ages they served as a method of religious segregation, nowadays they are used with the purpose of exposing religious diversity. They are subject of research projects, meticulous reconstruction and reinterpretation. The forerunner of presenting Jewish quarters as a part of multicultural heritage in Spain is *Red de Juderías de España – Caminos de Sefarad* which has its Portuguese counterpart *Rede de Judiarias de Portugal – Rotas de Sefarad*. Their activity incorporates administering registers, organizing multimedia projects, conferences, exhibitions, educational projects and elaborating tourist products on Jewish quarters.

Key words: Sephardic Jews, Jewish quarters, religious minorities/diversity, multiculturalism, Spain, Portugal

* * *

Artykuł dotyczy starych dzielnic żydowskich w Hiszpanii i Portugalii. Poświęcony jest zinstytucjonalizowanemu sposobom obchodzenia się z nimi i pozostałościami po nich w tkance współczesnych miast. Niegdyś służyły segregacji wyznaniowej, a dziś wykorzystywane są w celu eksponowania różnorodności. Stanowią przedmiot prac badawczych, poddawane są rekonstrukcji i zabiegom reinterpretacyjnym. Flagową formą działania na rzecz przedstawiania ich jako części wielokulturowego dziedzictwa jest w Hiszpanii *Red de Juderías de España–Caminos de Sefarad*, która ma swój portugalski odpowiednik: *Rede de Judiarias de Portugal – Rotas de Sefarad*. Aktywność tych stowarzyszeń obejmuje prowadzenie rejestrów, projektów multimedialnych, organizację konferencji, pokazów, projektów edukacyjnych oraz opracowywanie produktów turystycznych na temat dzielnic żydowskich.

Słowa kluczowe: Żydzi sefardyjscy/Sefardyjczycy, dzielnice żydowskie, mniejszości/zróżnicowanie wyznaniowe, wielokulturowość, Hiszpania, Portugalia

Data wpływu: 31.12.2016

Data akceptacji: 05.09.2017

Wprowadzenie

Ramy tematyczne artykułu wyznacza przestrzeń miejska, której ludzie nadają subiektywne znaczenia, traktują jako *własne* lub *obce* oraz wartościują ją. Jest ona nie tylko dziełem władarzy, inwestorów, urbanistów, architektów, konstruktorów oraz budowniczych, ale i współtworzona jest w procesach zbiorowych, w których uczestniczą też mieszkańcy i odwiedzający. W ten sposób, techniczne i odhumanizowane pojęcie przestrzeni urbanistycznej nabiera waloru społecznego, a taką właśnie stanowi przestrzeń miasta. Podlega ona zarówno podziałom, jak też afirmacji czy napiętnowaniu, przywłaszczeniu bądź odrzuceniu.

Segregacja ludności wyznania mojżeszowego była wiodącym kanonem jej traktowania w wiekach średnich. Na poziomie funkcjonowania miast przekładała się na powstawanie przeznaczonych dla niej dzielnic. Można byłoby uznać, że sprowadza się to do współlistnienia wspólnot reprezentujących odmienne kultury *obok* siebie, co jest jedną z właściwości *wielokulturowości komunitarystycznej*¹. Średniowieczne realia nie spełniają jednak rygoru tego ideału, zważywszy na brak podparcia ich założeniem, że każda kultura jest wartościowa. W czasach pokojowego współlistnienia, które również miały miejsce, może być mowa o tak rozumianej wielokulturowości, natomiast w okresach prześladowań i pogromów Żydów, a wreszcie ich wypędzeniu, obowiązywał raczej kanon *monokulturowości*², to jest traktowania jednego wzorca, w tym jednej wiary jako właściwej, z zaleceniem eliminacji wszelkiej odmienności. Na terenach Hiszpanii i Portugalii miały miejsce zróżnicowane przemiany: od traktowania dzielnic żydowskich jako formy segregacji wyznaniowej, poprzez planowe eliminowanie tej mniejszości i kultywowanie przez nią w ukryciu wiary mojżeszowej – czemu poświęcam odrębną pracę, do ochrony wielowyznaniowego dziedzictwa i właśnie to ostatnie zjawisko jest przedmiotem niniejszego artykułu.

Cel, metoda i wykorzystane materiały

Celem artykułu jest ukazanie współczesnych, zinstytucjonalizowanych sposobów obchodzenia się ze starymi dzielnicami żydowskimi oraz ich funkcjonalności na rzecz eksponowania różnorodności wyznaniowej, którą charakteryzowała się niegdysiejsza Iberia³. Artykuł stanowi kontynuację pracy nad tematyką współlistnienia ludności różnych wyznań w Hiszpanii. Było to możliwe dzięki wyjazdom do Hiszpanii i Portugalii, które realizowałam zwłaszcza pomiędzy rokiem 2010 a 2016⁴. W ich ramach, oprócz

¹ Zob. Biernacka 2011, s. 281–286.

² Zob. Biernacka 2011, s. 275–276.

³ Termin Iberia występuje w artykule jako pojęcie ahistoryczne, oznaczające Półwysep Iberyjski łącznie z okalającymi go wyspami, bez antycznego kontekstu, jaki wiąże się ze stosowaniem go przez starożytnych Greków czy też w odniesieniu do pradawnych plemion Iberów. Koncentruję się na terenach dzisiejszej Hiszpanii oraz Portugalii.

⁴ Niektóre stanowią wartość dodaną wyjazdów, jakie realizowałam w celu prowadzenia wykładów na uczelniach w Hiszpanii oraz Portugalii w ramach oferty programu Erasmus (a następnie Erasmus+)

innych prac badawczych, odbywałam między innymi wizyty studyjne w muzeach o różnym profilu, a także dokonywałam obserwacji na temat zagospodarowania starej tkanki miejskiej oraz jej dzisiejszych reinterpretacji, co dla socjologa stanowi cenne tło oraz zapewnia konteksty interpretacyjne dotyczące postaw społecznych, polityki, praktyk dyskursywnych etc. wobec mniejszości wyznaniowych, czy szerzej – wielokulturowości. Ze względu na problematykę artykułu istotne było skoncentrowanie się na pozostałościach po dzielnicach żydowskich, a także kształtowaniu ich obrazu w przestrzeni cyfrowej, która jest również formą przestrzeni społecznej. W pracy nad tą tematyką posługuję się źródłami, zwłaszcza w języku hiszpańskim (kastylijskim), ale również w innych językach, w tym katalońskim i portugalskim.

Dzielnice żydowskie Iberii. Zróznicowanie nazewnictwa

Przez wieki obecności Żydów w Iberii wykształcił się tam kanon urbanizacyjny, polegający na przeznaczaniu dla nich całych kwartałów miast. Był on odzwierciedleniem nakazów segregacji wyznaniowej, ale również napięć oddolnych i skłonności ludności do osiedlania się w skupiskach, dla których podstawą była wyznawana wiara. Gdy mowa o dzielnicach żydowskich, ich zwyczajowymi, stosowanymi do dziś nazwami są *judería(s)*⁵ w Hiszpanii oraz *judiaria(s)*, ew. *judaria(s)* w Portugalii – z zastosowaniem wielkiej litery, jeśli mowa o konkretnej dzielnicy w danym mieście, nawet jeśli ich kwalifikacja w podziale administracyjnym miasta jest całkowicie odmienna. Istnieją też w Iberii inne pojęcia na określenie dzielnic żydowskich. Warto zwrócić uwagę na termin *call*⁶, który stosowany jest w odniesieniu do dzielnic żydowskich, a w pracach z zakresu historii oraz socjologii historycznej również do sefardyjskich zborów i ich władz w miastach Wspólnoty Autonomicznej Katalonii, czy to w Barcelonie, gdzie dziś znajduje się słynne *Barri Gòtic* (kat.) / *Barrio Gótico* (kast.⁷), czyli Dzielnica Gotycka⁸, czy też w Geronie⁹, ale i w innych ośrodkach, gdzie obecna jest spuścizna języka katalońskiego¹⁰.

przeznaczonej dla pracowników naukowo-dydaktycznych (Staff Mobility), choć większość z nich odbywałam ze środków prywatnych. Wcześniejsze wyjazdy, dzięki którym podjęłam prace badawcze, kwereudy itd., owocujące publikacjami na temat społeczeństwa Hiszpanii, realizowałam w pełni ze środków prywatnych.

⁵ Pojawiają się też inne wersje językowe tego pojęcia, związane z poszczególnymi regionami i kulturami w obrębie Hiszpanii, w tym katalońskie: *jueria* l.p./*jueries* l. mn. (Zob. np. Secall i Güell 1981, s. 203–224).

⁶ Np. Villatoro Lamolla, 1992; Alberch i Fugueras 2003; Bernat i Roca 2002–2003, s. 111–136; Bernat i Roca 2004–2005, s. 139–169; Bernat i Roca 2005. Jest to nazwa w liczbie pojedynczej, w liczbie mnogiej to katalońskie określenie na dzielnicę żydowską przybiera formę *calls*.

⁷ Kastylijski (hiszpański).

⁸ Np. Rich Abad 2001, s. 411–434.

⁹ Np. Alberch i Fugueras 2003.

¹⁰ Tj. nie tylko w tych, które mieszczą się na terenie dzisiejszej Wspólnoty Autonomicznej Katalonii, ale również na innych obszarach, gdzie jest on od wieków obecny w związku z ekspansją Korony Aragońskiej. Między innymi dotyczy to Balearów i właśnie o tym przypadku (Majorka) wzmiankuję w tekście. Tematykę spuścizny katalońskiej, a również katalońskości podejmuję w odrębnej pracy.

W szczególności znany jest na Balearach, a zwłaszcza w żydowskiej dzielnicy miasta Palma de Mallorca, które jest stolicą Majorki¹¹.

Według interpretacji na stronie internetowej *Red de Juderías*, pojęcie to bierze swój początek od hiszpańskiego wyrazu (*la*) *calle*, oznaczającego po prostu ulicę. Wydaje się jednak bardziej prawdopodobna hipoteza, że pochodzi ono od hebrajskiego wyrazu *kahal*¹², oznaczającego zbór, zgromadzenie, gminę, ale również jej władze i jest jego judeo-hiszpańskim odpowiednikiem¹³. Abstrahując od etymologii, zostało ono zaadaptowane na tych terenach na użytek całych kwartałów czy rewirów, gdzie mieściły się ulice zamieszkiwane przez Sefardyjczyków. Terminem, który nieodłącznie pojawia się gdy mowa o dzielnicach żydowskich, jest wyraz *aljama*¹⁴. Jest on stosowany w odniesieniu do gminnej rady wspólnoty innowierczej, upoważnionej przez władze do jej reprezentowania. Ma zastosowanie zwłaszcza w literaturze dotyczącej Hiszpanii, jak i Portugalii czasów chrześcijańskich. Warto podkreślić, że termin ten, przejęty *nota bene* z języka arabskiego¹⁵, używany jest nie tylko na określenie tego rodzaju organów, ale niekiedy też całych wspólnot i to zarówno muzułmańskich¹⁶, jak i żydowskich¹⁷.

Kres dyktatur Franco i Salazara. Ku wolności wyznaniowej

Współcześnie zarówno w Hiszpanii, jak i w Portugalii dba się o zachowanie dziedzictwa, dotyczącego współistnienia kultur i wyznań, co obejmuje również spuściznę żydowską. W przypadku Hiszpanii okresem przełomowym była transformacja systemowa po śmierci generała Franco¹⁸, która miała miejsce na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku.

¹¹ Zob. Bernat i Roca 2002–2003, s. 111–136; Bernat i Roca 2004–2005, s. 139–169; Ferrà Martorell 2004.

¹² W takiej wersji spotykany jest w pracach anglojęzycznych dotyczących Żydów (aszkenazyjskich, np. Litt 2008, s. 3). W polskojęzycznej literaturze pojawia się natomiast jego odpowiednik o brzmieniu: kahał (zob. np. Michałowska-Mycielska 2006, s. 137 i nast.) – np. kahał grodzieński, brzeski, mirski, tykociński, etc.

¹³ Por. Ben-Naeh 2008, s. 218.

¹⁴ Por. Lupovitch 2010, s. 96.

¹⁵ W języku hiszpańskim, a również w portugalskim obecne są do dziś zapożyczenia z tego języka. Nie ograniczają się one do muzułmańskiej spuścizny, ale dotyczą również kwestii uniwersalnych oraz życia codziennego.

¹⁶ Por. np. O'Connor 2003; Meyerson 1991, s. 39–40.

¹⁷ Por. np. Assis 1997, s. 227 i nast.; Meyerson 2004a, s.73 i nast.; Meyerson, 2004b, s. 154 i nast.; Shaltiel 2004, s. 386.

¹⁸ Właśc. Francisco Franco Bahamonde. Warto podkreślić, że stanowisko Franco oraz polityka wobec Żydów za czasów sprawowania przez niego władzy były pełne sprzeczności. Zasadniczo kwestia żydowska zarówno w samej Hiszpanii, jak też ich sytuacji na arenie międzynarodowej stanowiła temat niewygodny politycznie oraz była przedmiotem surowej cenzury, zwłaszcza ze względu na Holokaust, którego ofiarami byli również potomkowie Żydów wypędzonych onegdaj z Hiszpanii. Doszło nawet do pertraktacji pomiędzy władzami nazistowskich Niemiec i Hiszpanii, podczas których te pierwsze zapewniały możliwość repatriacji Sefardyjczyków, z kolei władze Hiszpanii niezbyt były skore do przyjęcia sporych ich liczb na

Wraz ze śmiercią generała Franco w Hiszpanii nastąpił koniec dyktatury. Dotychczasowa formuła państwa była już wyczerpana, a okres transformacji systemowej przyniósł rezygnację z formuły jednolitego katolickiego narodu hiszpańskiego i wprowadzenie legislacyjnych zasad wolności wyznaniowej. Znalazły one podwaliny w nowej Konstytucji Hiszpanii z 1978 roku oraz przyjęte zostały w postaci ustawowej, czego wielkim orędownikiem był premier Adolfo Suárez¹⁹. Jego wkład zarówno w kształtowanie ładu konstytucyjnego oraz ustawy o wolności wyznaniowej do dziś podkreślany jest przez środowiska żydowskie jako otwierający dla nich nową kartę w Hiszpanii. Od pierwszej dekady nowego systemu w Hiszpanii miało miejsce wiele przemian obyczajowych, którym towarzyszyły zmiany legislacyjne, wprowadzające jej społeczeństwo na drogę otwartości wobec mniejszości oraz rosnącego zainteresowania wielowyznaniową spuścizną kraju. Kolejnym czynnikiem jest promocja Hiszpanii jako kraju atrakcyjnego turystycznie oraz intensywny rozwój sektora turystyki. Był on zapoczątkowany już za generała Franco, a z czasem w parze z nim zaczął iść rozwój infrastruktury nie tylko związanej z turystyką masową, ale i w zakresie rekonstrukcji oraz promocji różnicowanego dziedzictwa kulturowego kraju.

Gdy mowa o Portugalii, to znaczący moment miał miejsce wraz z odejściem od władzy Antónia de Oliveiry Salazara w 1968 roku. Podobnie jak w przypadku Hiszpanii generała Franco, podstawy ideowe dla jego rządów zapewniało wyobrażenie o jednolitym wyznaniowo, katolickim narodzie jako pożądanej formie funkcjonowania społeczeństwa. Ludność żydowska przedstawiana była przez władze jako stanowiąca zagrożenie dla rzekomej czystości narodu w kategoriach etniczno-wyznaniowych i wpisywać się miała w szersze kategorie zagrożenia obcością, w tym również światopoglądową. Podobnie jak w Hiszpanii, za wrogów narodu uznawano nie tylko Żydów, ale również komunistów. Ani jedni ani drudzy nie pasowali do homogenicznej wizji narodu. Już w 1939 roku wydana została przez Salazara decyzja uniemożliwiająca wydawanie Żydom wizy portugalskiej. Inną sprawą był fakt, że zakaz ten naruszano. Dzięki temu Portugalia stanowić mogła przynajmniej kraj tranzytowy dla ludności żydowskiej uciekającej z Europy. Przy tym, na jej obszarze na stałe mieszkały zaledwie niewielkie i kryjące się z judaizmem wspólnoty Sefardyjczyków. Epoka Salazara zakończyła się wraz z jego odejściem od władzy, natomiast definitywny upadek dyktatury miał miejsce wraz

swoje terytorium. Miało miejsce zarówno dyskursywne kreowanie Żydów jako wrogów katolickiego narodu i państwa Hiszpanii w ramach narracji o tak zwanej judeomasonerii; nadto publiczne potępienie, co charakterystyczne, wraz z komunistami i separatystami, a z drugiej strony tworzenie, zwłaszcza na użytek polityki zagranicznej, wyobrażeń o Franco jako nie tylko sprzyjającym ludności żydowskiej, ale jej zwolniczelem w związku z przyjęciem pewnej ich liczby na terytorium państwa, wskutek czego uniknęli Holocaustu. Stosunek władz do tej mniejszości zaczął zmieniać się w Hiszpanii na korzyść w latach sześćdziesiątych, na co między innymi miała wpływ atmosfera moralna na poziomie międzynarodowym, a również coraz bardziej przychylnie stanowisko ze strony Watykanu wobec judaizmu.

¹⁹ Właśc. Adolfo Suárez González.

z tzw. rewolucją goździków w 1974 roku. Wówczas zaczęła polepszać się sytuacja Żydów, czemu – podobnie jak w Hiszpanii – towarzyszyły przemiany legislacyjne, a także obyczajowe.

Dzielnice żydowskie w tkance miast Iberii

Wśród mieszkańców Hiszpanii i Portugalii istnieje świadomość, że przez wieki nakładały się tam na siebie liczne kultury. Poczynając od epok prehistorycznych, była to między innymi mało znana dotąd, a budząca spore zainteresowanie kultura tartezyjska²⁰, Iberów oraz Celtów, fenicka, grecka, kartageńska, rzymska i wizygocka. Dużo zachowało się pozostałości po muzułmańskiej potędze Al-Andalus, pokonanej w końcu przez chrześcijan podczas rekonkwisty²¹. Jeśli chodzi natomiast o wieki średnie, jednym z obiektów zainteresowania ze względu na bogate dziedzictwo przeszłości są niedydziej-sze dzielnice żydowskie.

Istnieją miasta, w których nie tylko ma miejsce poszukiwanie śladów Żydów, ale przeznaczone dla nich w wiekach średnich dzielnice są do dziś znakomicie zachowane, jak na przykład w Sewilli czy Kordobie, i podlegają systematycznej ochronie konserwatorów zabytków oraz potrzebnym rekonstrukcjom. W Sewilli w dzielnicy żydowskiej mieściły się rezydencje sefardyjskich dostojników i szczególnie ważnych osobistości²² do czasu królewskiego edyktu z 1492 roku, przy czym już wcześniej życie tej części miasta – rozwijającej się wcześniej z wielką intensywnością – zaczęło zamierać. Spowodowane to

²⁰ Mowa o obecnych na terenach Iberii ludach określanych w ślad za nazwą regionu, który mieścił się na obszarze dzisiejszej Wspólnoty Autonomicznej Andaluzji i prawdopodobnie portu o tej samej nazwie Tartessos, ew. Tartessus. Podczas, gdy istnienie portu nie jest pewne i zwłaszcza jego lokalizacja pozostaje kwestią sporną, z hipotezą, że może chodzi o Kadyks, za potwierdzone uznaje się istnienie samych ludów. Zwani są oni przez hiszpańskich archeologów oraz historyków los tartesios, co należy tłumaczyć na język polski jako Tarteziowie. Na podstawie istniejących artefaktów przypuszcza się, że były to relatywnie bogate plemiona o wysokim poziomie rozwoju rolnictwa, rzemiosła, handlu, sztuki militarnej oraz kultury, korzystające z zasobów naturalnych, jakie stwarzały zamieszkiwane przez nich tereny, układające się mniej więcej w trójkąt pomiędzy współczesnymi miastami: Kadyks, Sewilla i Huelva. Trudno jest jednak archeologom wypracować konsensus w zakresie dokładnych granic ich obecności, a tym bardziej ustalić ich pochodzenie etniczne. Niektórzy uważają, że była to ludność odrębnego pochodzenia etnicznego, inni stosują to pojęcie w odniesieniu do zamieszkujących Iberię ludów klasyfikowanych jako przed-fenickie bądź fenickie. W środowiskach akademickich dzisiejszej Hiszpanii, zarówno wśród archeologów, historyków, jak i muzealników, Tarteziowie stanowią wielką zagadkę. Kolekcje eksponatów oraz związane z nimi sekcje tematyczne są przedmiotem szczególnej dumy oraz pożądania hiszpańskich muzeów.

²¹ Zob. np. Biernacka 2017, s. 90–109.

²² Część z nich była w służbie korony – to tzw. „judíos del Rey”, czyli „Żydzi Króla” (Montes Romero-Camacho 1983, s. 257), jak określa się tych, którzy byli zausznikami królewskimi i piastowali stanowiska publiczne. Warto przy okazji nadmienić, że wielu Sefardyjczyków mieszkało poza murami dzielnicy żydowskiej, a byli też chrześcijanie, do których należały pewne dobra w jej obrębie (Montes Romero-Camacho 1983, s. 255, 268–269).

było niechęcią chrześcijańskiej ludności oraz radykalną antyżydowską polityką władarzy Sewilli, które doprowadziły do pogromu w 1391 roku²³. Ten właśnie fakt uznaje się za przełomowy dla sewilskich Sefardyjczyków. Pozostało ich w mieście niewiele, zatem edykt nakazujący ich wypędzenie niemal w połowie kolejnego wieku dotknął już wielkiej populacji. Do dziś zachowany jest jednak spory kwartał miasta, podobnie jak ma to miejsce w Kordobie. Tamtejsza dzielnica żydowska dysponuje znakomicie zachowaną synagogą z czasów muzułmańskiego panowania (*nota bene* uznawaną za unikalną dla tego okresu w Andaluzji) oraz charakterystycznym pomnikiem Majmonidesa z brązu²⁴. Stanowi jedną z atrakcji miasta, promowanego w związku z okazałym dziedzictwem przez władze lokalne oraz sektor turystyczny jako „miasto trzech kultur”.

Trudno ustalić uniwersalną zasadę, zgodnie z którą ocalał układ urbanistyczny lub nawet architektura jednych dzielnic żydowskich, podczas gdy inne równane były z ziemią. Wiązało się to pewnie zarówno z partykularnymi decyzjami władz dotyczącymi planów zabudowy, potrzebami mieszkaniowymi oraz ogólnym klimatem moralnym, dotyczącym spuścizny tej mniejszości wyznaniowej. Wraz z edyktem nakazującym w 1492 roku wypędzenie Żydów przez Królów Katolickich nastąpił – przynajmniej oficjalnie – kres ich obecności w Hiszpanii²⁵. W Portugalii miało to miejsce na mocy edyktu wydanego w 1497 roku przez króla Manuela I Szczęśliwego. Warto zauważyć, że wielu z nich było *de facto* Sefardyjczykami, którzy ledwo zdążyli się osiedlić na jej terytorium po ucieczce przed represjami w Hiszpanii. Ich losy naznaczone zostały również i tam Świętą Inkwizycją, która była utworzona na wzór hiszpańskiej, a wraz z nią – masowymi konwersjami na katolicyzm. W Portugalii mogła jednak prawomocnie działać dopiero od 1536 roku²⁶, gdy Stolica Apostolska wyraziła zgodę na utworzenie tam Inkwizycji²⁷.

Dzielnice zamieszkiwane wcześniej przez Sefardyjczyków były bądź zasiedlane ludnością chrześcijańską, bądź niszczone i zastępowane innego rodzaju zabudową, względnie część dotychczasowych mieszkańców pozostała w swych domach po obowiązkowej konwersji jako tak zwani, odpowiednio w Hiszpanii i Portugalii: *cristianos nuevos*²⁸ oraz *cristãos-novos*²⁹, czyli *nowi chrześcijanie*, bądź też zachowywała swe miejsca zamieszkania, po konwersji w ukryciu podtrzymując swe ryty i część obyczajowości. Ta ostatnia kategoria ludności sefardyjskiej – nieposłusznej wobec chrześcijańskich

²³ Zob. szerzej: Montes Romero-Camacho 1983, s. 251–278.

²⁴ Na temat architektury sakralnej w Sewilli zob.: Gil Delgado, 2013, s. 69–96; Cómez Ramos 2015.

²⁵ Grajeda 2011; Pérez 2005, s. 241 i nast.

²⁶ Na prośbę skierowaną do Stolicy Apostolskiej w 1531 roku (López-Salazar Codes 2011, s. 692).

²⁷ Zob. szerzej: Pimenta Ferro Tavares 2014a, s. 303–34; Pimenta Ferro Tavares 2014b, s. 89–144; Faria de Assis 2003; Stow 2007, s. 47.

²⁸ Rábade Obradó del Pilar 2004, s. 275–292; Clemente Ramos 2015, s. 1713–1734.

²⁹ Ew. *cristãos novos*. Zob. np. Pimenta Ferro Tavares 1988, s. 293–308; Mendes Drumond Braga 2002, s. 259–274; Ribeiro Sanches 2003; Marques de Almeida 2003–2004, s. 445–459.

władz – określana jest w Hiszpanii jako *criptojudíos*³⁰, z alternatywnym zapisem jako *cripto-judíos*, a w Portugalii – *criptojudeus*³¹ czyli krypto-Żydzi.

W należących do Hiszpanii miastach, w których obecna jest spuścizna języka katalońskiego³², ukrywających się ze swą wiarą Żydów mianowano natomiast terminem *chuetas*³³, w ślad za katalońskim wyrazem *xuetes*³⁴, występującym też w formie *xuetas*, w zależności od formy dialektowej tego języka. Taka nazwa weszła do powszechnego użycia, zwłaszcza w odniesieniu do krypto-żydowskich, a oficjalnie wyznających chrześcijaństwo mieszkańców miasta Palma de Mallorca. Po pierwsze ludność żydowska była tam liczbowo znacząca, a po drugie miasto – jako mieszczące się na wyspie – było daleko poza codziennym zasięgiem ze strony królewskiej władzy i konsekwencje wydania edyktu przez Królów Katolickich nie były aż tak drastyczne. Dlatego mogli długo jeszcze po wydaniu edyktu zasiedlać swą dawną dzielnicę oraz przestrzegać po kryjomu zasad wiary i kultywować tradycje przodków.

W Portugalii szczególnie interesującym przykładem osady, gdzie długo zamieszkiwali krypto-Żydzi i wbrew prawu pielęgnowali mojżeszową wiarę, jest Belmonte. Wprawdzie jest to niewielkie miasto, znane na poziomie kraju ze swej prężnej i – co jest zjawiskiem unikalnym – do dziś istniejącej społeczności żydowskiej. Wprawdzie wielu Żydów opuściło Portugalię, ale też wielu uchowało się pomimo królewskiego edyktu i represji aż do czasów współczesnych. Przez wieki przestrzegali talmudycznych zasad, a ponadto trzymali się wspólnego miejsca zamieszkania oraz zachowywali endogamię w celu ochrony integralności swej wspólnoty³⁵. Unikalny przypadek tej osady jest osnową działalności *Museu Judaico de Belmonte*, czyli Muzeum Kultury Żydowskiej w Belmonte. Zgodnie z informacją zamieszczoną na stronie internetowej Câmara Municipal de Belmonte, czyli tamtejszego urzędu miasta³⁶, jest to pierwszy obiekt muzealny, który postawił sobie za cel rekonstrukcję historii Żydów w Portugalii, włączenie ich do społeczeństwa kraju oraz docenienie ich wkładu w zakresie kultury, sztuki, literatury oraz działalności kupieckiej. Warto podkreślić, że w dzisiejszych czasach nie tylko kultywowanie przez mieszkańców wiary przodków mieści się w granicach prawa, ale też traktowane jest jako stanowiące walor dla całokształtu kultury Portugalii. Drugą ważną inicjatywą dotyczącą tamtejszych Sefardyjczyków jest powstanie *Centro de Formação e Cultura Judaica em Belmonte*³⁷, czyli Centrum Edukacji i Kultury Żydowskiej

³⁰ Buitrago González 2014, s. 179–192.

³¹ Mayone Dias 1999.

³² Zob. przypis 10.

³³ Por. np. Duyos 1983, s. 41–50; Santamaría Arández 1997, s. 219–261; Joan i Tous, 2007, s. 127–164; Cortijo Ocaña 2013.

³⁴ Por. np. Braunstein, Massot i Muntaner, Alier, 1976; Porqueres Gené 2001; Riera 2003; Picazo Muntaner 2006.

³⁵ Zob. szerzej: Pimenta Ferro Tavares 2008, s. 369–411.

³⁶ Câmara Municipal de Belmonte, 17.06.2017.

³⁷ Rádio Shabell, 15.06.2017.

w Belmonte. Zostało ono zainicjowane przez lokalnego rabina w porozumieniu ze wspólnotą mieszkańców kultywujących wiarę mojżeszową oraz władzami świeckimi. Nadto nawiązało kontakty z Izraelem na rzecz trwałej współpracy w zakresie ochrony dziedzictwa.

Drogami Sefaradu, czyli o projekcie rekonstrukcji dzielnic żydowskich Iberii

Choć losy przedstawicieli różnych wyznań i ich współistnienie naznaczały w zależności od epoki zarówno wzajemna akceptacja, jak też nienawiść, reinterpretuje się dziś przeszłość w taki sposób, aby pokazać niegdysiejsze zróżnicowanie wyznaniowe jako walor kulturowy. Jeśli chodzi o promowanie sefardyjskiej spuścizny, należy zwłaszcza zwrócić uwagę na *Red de Juderías de España-Caminos de Sefarad*, czyli Sieć Dzielnic Żydowskich Hiszpanii-Drogami Sefaradu³⁸. Stanowi ona inicjatywę podsumowującą wieloletnie prace nad odkrywaniem śladów takich dzielnic w Hiszpanii, zintensyfikowane zwłaszcza w ostatnich dwóch dekadach³⁹. Działalność ta, prowadzona przez *La Red de Juderías de España*, czyli Sieć Dzielnic Żydowskich Hiszpanii, rozwijana jest przy wsparciu technicznym sygnującej ją też firmy Google.

Jest to organizacja typu non-profit, której celem statutowym jest ochrona żydowskiego dziedzictwa w Hiszpanii, w tym w zakresie urbanistyki, architektury, historii oraz sztuki. Działalność dotyczy szeroko rozumianej kultury żydowskiej, materialnej i niematerialnej. Samo *Caminos de Sefarad*⁴⁰, czyli Drogami Sefaradu, które jest flagowym efektem pracy specjalistów zrzeszonych w tej organizacji, jest projektem multimedialnym pozwalającym odkrywać i pokazywać szerokiej publiczności dziedzictwo żydowskie. Obejmuje ona, jak dotąd, już dwadzieścia cztery miasta, pięćset dwadzieścia trzy enklawy, w tym dzielnice i innego rodzaju miejsca osadnictwa, dziewięćset dziesięć chronologicznych rejestrów, a ponadto olbrzymi katalog wizualny, dodatkowe teksty, komentarze oraz mapy. Organizacja ta prowadzi też projekty edukacyjne dla dzieci, jak na przykład *Benjamín de Sefarad*⁴¹, czyli Benjamin z Sefaradu, zainicjowany w 2015 roku. Doczekał się on już drugiej edycji, zrealizowanej wiosną 2016 roku we współpracy z Katedrą Polityk i Współpracy Kulturalnej działającą pod auspicjami UNESCO na Uniwersytecie w katalońskim mieście Girona. Lokalizacja ta nie jest

³⁸ Pojęcie Sefarad, przyjęte w ślad za hebrajską nazwą, jest toponimem, którym Żydzi określali Iberię. Stosowane jest w odniesieniu do specyfiki żydowskiej kultury, wiary, świata społecznego etc. na tymże terytorium nie tylko do czasów ich wypędzenia, ale i w odniesieniu do czasów późniejszych. Ma również zastosowanie w kontekście współczesnym, dotyczącym np. rekonstrukcji dziedzictwa czy powrotów na łono hiszpańskiej czy portugalskiej ziemi przodków. Zob. szerzej: Catalá Rubio, Martí, García-Pardo (red.) 2002; Juris 2005, s. 241–279; Fuente Pérez 2006, s. 57–71; Fuente Pérez 2013, s. 48–52; Romeu Ferré 2011, s. 95–130; Pulido Serrano 2015, s. 46–47 i in.

³⁹ Hosta y Rebéz 2009, s. 1–14.

⁴⁰ Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad, 11.06. 2017.

⁴¹ Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad, La segunda edición del proyecto educativo “Benjamín de Sefarad” reúne a 280 estudiantes en Girona, 12.06.2017.

przypadkowa – żydowska mniejszość była tam znacząca. Projekt zakreśla coraz szersze kręgi, promowany był przy współpracy z resortem turystyki Hiszpanii w różnych środowiskach międzynarodowych, począwszy od sąsiadującej Portugalii, ale również we Włoszech, Francji, Wielkiej Brytanii, Izraelu, Stanach Zjednoczonych, Meksyku, a nawet Azerbejdżanie. Organizowane są konferencje, pokazy, a także proponowane produkty turystyczne dotyczące dzielnic żydowskich we współpracy ze stowarzyszeniami z różnych krajów.

W Portugalii istnieje jego odpowiednik, to jest *Rede de Judiarias de Portugal – Rotas de Sefarad*, czyli Sieć Dzielnic Żydowskich Portugalii – Drogi Sefaradu. Stowarzyszenie to założone zostało w marcu 2011 roku z siedzibą w Belmonte, a wśród członków założycielskich są następujące miasta portugalskie: Belmonte, Castillo de Vide, Freixo de Espada à Cinta, Guardia, Lamego, Penamacor oraz Trancoso, regionalne przedstawicielstwa resortu turystyki w Duero, Sierra de la Estrella, Lisbona-Dolina Tejo⁴², Oeste, Alentejo, Algarve, a ponadto wspólnota judaistyczna miasta Belmonte. Podczas pisania przeze mnie tego artykułu w ramach projektu uczestniczy już trzydzieści miast, w których silne były mniejszości żydowskie, a istniejące w minionych wiekach przeznaczone dla nich dzielnice są obiektem prac wykopaliskowych. Podstawowym celem, zgodnie z art. 1 statutu stowarzyszenia, jest pielęgnowanie żydowskiego dziedzictwa urbanistycznego oraz architektonicznego Portugalii, ale również szeroko rozumianego środowiska, historii oraz ich kultury.

Tam, gdzie były hebrajskie serca, czyli parę słów o współczesnych interpretacjach

Ślady minionych wieków obecne są niemal na każdym kroku i coraz bardziej eksponowane w przestrzeni miejskiej. Widoczne są w postaci całych dzielnic, a także ich fragmentów, pielęgnowanych dziś i chronionych szklanymi gablotami fragmentów pradawnych murów. Gdy mowa dziś o niegdysiejszej obecności Sefardyjczyków w Hiszpanii, jej rekonstrukcje symboliczne obecne w narracjach towarzyszących dzielnicom żydowskim oraz ich pozostałościom są pełne aprobaty, troski o zachowanie dziedzictwa, a nawet wyrazów współczucia w związku z tym, że musieli oni opuścić swe domy i ojczyznę.

Jako ich *ojczyzna* przedstawiany jest Sefarad, a nie ziemie Palestyny czy Izraela, z których dotarli oni przed wiekami do Iberii. Nie konstruuje się też ich obrazu jako ludu czy narodu *bez ojczyzny*. Choć pojęcia takie pojawiają się w języku hiszpańskim (kastylijskim), portugalskim, tak jak i w językach mniejszościowych regionu, ma to miejsce w odniesieniu do ludności żydowskiej w kontekście świata bliskowschodniego, raczej niż iberyjskiego.

⁴² Jest to region Portugalii, w którym mieści się stolica państwa Lizbona, z podziałem na subregiony. Oryginalna jego nazwa to Lisboa e Vale do Tejo, a jej hiszpański odpowiednik – Lisboa y Valle del Tejo.

Niezależnie od faktu, że podlegali segregacji wyznaniowej, przedstawia się Sefardyjczyków jako integralną część średniowiecznego społeczeństwa. Narracje wokół obecności ludności wyznania mojżeszowego na terenach Iberii konstruowane są raczej wokół argumentu, że przyczyniali się do bogactwa kulturowego i eksponowana jest ich obyczajowość. Ze względu na ograniczenia ilościowe tekstu podają jedynie przykład opisu ekspozycji dotyczącej dzielnicy żydowskiej w Sewilli na oficjalnej stronie *Centro de Interpretación. Judería de Sevilla*⁴³ jest mowa o tym, że: [...] *pielęgnowali swą kulturę – naszą – poprzez obrzędy i zwyczaje, pieśni, refreny, baśnie i klechdy...*⁴⁴ – symptomatyczne jest tu określenie: „swą kulturę – naszą – [...]”. A mianowicie, wtrącenie zaimka wskazuje na inkorporację kultury żydowskiej w szersze ramy całego społeczeństwa i identyfikowanie – mimo sporych różnic obyczajowych – jako wspólnej zamiast traktowania jako obcej czy marginalnej. Szczegółowo opisywane jest zarówno życie codzienne i religijne rytury tej mniejszości, jak też przedstawiany jest wkład wybitnych postaci z kręgów sefardyjskich, które wiele wniosły do kultury i życia intelektualnego w wiekach średnich.

Równocześnie na wystawach czy ekspozycjach tematycznych oraz opisach współistnienia pojawiają się wątki konfliktowego charakteru relacji międzywyznaniowych, Świętej Inkwizycji, a również szczegóły dotyczące pogromów Żydów. Nie są one dziś w żadnym razie przedstawiane jako zwycięstwo chrześcijaństwa nad judaizmem, a jako ludzka tragedia. Na tejże stronie jest mowa o „[...] żydowskich sercach, które tutaj były i z takim bólem opuściły swą ziemię...”⁴⁵. Konieczności opuszczenia Hiszpanii przez Sefardyjczyków nadawany jest ludzki, indywidualny wymiar, a poświęcenie fragmentu przestrzeni miejskiej w sercu Sewilli na ekspozycję określone jest jako *deber de memoria*, czyli *obowiązek pamięci* [...] *wobec hiszpańskiej tradycji żydowskiej*⁴⁶. Co symptomatyczne, te dwa przymiotniki: *hiszpańska* i *żydowska* zestawione są w zdaniu w parze. Nie znaczy to wcale, że narracje te stanowią odzwierciedlenie postaw społecznych – temat dzisiejszych postaw wobec Żydów i innych mniejszości wyznaniowych w Hiszpanii, a także dotyczących ich praktyk dyskursywnych warte są podjęcia w kolejnych pracach.

Zakończenie

Hiszpańskie oraz portugalskie miasta prowadzą wspólne działania w zakresie ochrony dziedzictwa żydowskich dzielnic. Ich zachowane kwartały podlegają zabiegom estetyzacji oraz komercjalizacji, służą działalności handlowej, zabawowo-rozrywkowej,

⁴³ Centro de Interpretación. Judería de Sevilla, 13.06.2017.

⁴⁴ (tłum. M. Biernacka), oryg.: [...] De cómo conservaron su cultura – la nuestra – a través de usos y costumbres, de canciones, de refranes, de cuentos y consejas...

⁴⁵ (tłum. M. Biernacka), oryg.: [...], de los corazones hebreos que aquí latieron y con tanto dolor abandonaron su tierra...

⁴⁶ (tłum. M. Biernacka), oryg. (całe zdanie): Es un deber de memoria dedicar un espacio, en el corazón de Sevilla, a la tradición judía española.

hotelarskiej i gastronomicznej, a te – o których świadczą jedynie archiwalne dokumenty oraz odkrywane przez archeologów artefakty – są przedmiotem badań wykopaliskowych. Stanowią one ważne przedmioty promocji w branży turystycznej, czemu pomaga włączanie kolejnych ośrodków miejskich do multimedialnego systemu. Jesienią 2015 roku miał miejsce pierwszy szczyt obu sieci przeznaczonych dzielnicom żydowskim. Promowany był on w Hiszpanii jako *Primera cumbre hispano-lusa de las Redes de Juderías de España y Portugal*, a uczestniczyli w nim burmistrzowie partycypujących miast oraz przedstawiciele resortu turystyki, zarówno ze strony hiszpańskiej, jak i portugalskiej. Współpraca systematycznie rozwija się i można oczekiwać, że coraz solidniejsza rama instytucjonalna będzie czynnikiem wspierającym badania oraz popularyzację wiedzy na temat dzielnic żydowskich.

Bibliografia

- Alberch i Fugueras R. 2003, *Guia del call Jueu de Girona*, Certeza, Zaragoza.
- Assis Y. T. 1997, *Jewish Economy in the Medieval Crown of Aragon, 1213–1327. Money and Power*, E.J. Brill, Leiden/New York/Köln.
- Bernat i Roca M. 2002–2003, *El call de la Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350: espai urbà i població*, „TAMID: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics”, Vol. 4, s. 111–136.
- Bernat i Roca M. 2004–2005, *El call de la Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350: alguns aspectes socials i econòmics*, „TAMID: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics”, Vol. 5, s. 139–169.
- Bernat i Roca M. 2005, *El Call de Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca.
- Biernacka M. 2011, *Utopia wielokulturowa, czyli jak mają się prawa mniejszości do praw człowieka*, „Studia Polityczne”, nr 28, s. 271–304.
- Biernacka M. 2017, *Maur jako obcy w Hiszpanii? Między swojskością a odmiennością*. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 13, nr 1, s. 90–109
- Ben-Naeh Y. 2008, *Jews in the Realm of the Sultans: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Braunstein B., Massot i Muntaner J., Alier R. 1976, *Els xuetes de Mallorca: Els conversos i la inquisició de Mallorca*, Curiel, Barcelona.
- Buitrago González J.L. 2014, *El origen de los Juárez. Los últimos criptojudíos perseguidos por la Inquisición española en el siglo XVIII*, „Historia y Genealogía”, N° 4, s. 179–192.
- Catalá Rubio S., Martí J.M., García-Pardo D. (red.) 2002, *Judaísmo, Sefarad, Israel: actas del II Encuentro sobre Minorías Religiosas*, Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha/U.N.E.D, Centro Asociado de Cuenca, Cuenca.
- Clemente Ramos J. 2015, *Judíos y cristianos nuevos en Medellín (1450–1520)*, „Revista de estudios extremeños”, Tomo LXXI, Número III, s. 1713–1734.

- Cortijo Ocaña A. 2013, *La persecución económica de los chuetas: religión y economía en Mallorca en los siglos XVII y XVIII*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca.
- Cómez Ramos R. 2015, *Sinagogas de Sevilla*, Diputación Provincial de Sevilla. Servicio de Publicaciones, Sevilla.
- Duyos L. M. 1983, *La Inquisición y los chuetas*, „Historia 16”, Nº 90, s. 41–50.
- Faria de Assis A. A. 2003, *O Medievalo Português em tempos de livre crença: relações entre judeus e cristãos em Portugal antes do monopólio católico iniciado em 1497*, „Mirabilia: Revista Eletrônica de História Antiga e Medieval”, Nº 3, brak numeracji stron, <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2226977>.
- Ferrà Martorell M. 2004, *El Call de Palma: ciutat passa a passa*, Miguel Font, Palma de Mallorca.
- Fuente Pérez M.J. 2006, *Mujeres de Sefarad. Una revisión historiográfica*, „Revista de Historiografía” (RevHisto), Número 4 (Ejemplar dedicado a: Julio Caro Baroja: Diez años de magisterio en silencio), s. 57–71.
- Fuente Pérez M.J. 2013, *Los caminos de Sefarad: La diáspora judeoespañola*, „La Aventura de la Historia”, Número 175, s. 48–52.
- Gil Delgado O. 2013, *Una sinagoga desvelada en Sevilla: estudio arquitectónico*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Año 73, Número 1, s. 69–96.
- Grajeda V. 2011, *Nacionalismo y la Expulsión de Los Judíos de España en 1492*, Palibrio, Bloomington (Indiana).
- Hosta y Rebéz A. 2009, *Red de Juderías de España-Caminos de Sefarad: proyecto en construcción*, „E-rph: Revista Electrónica de Patrimonio Histórico”, Nº 5, s. 1–14, <http://revistaseug.ugr.es/index.php/erph/article/view/3363/3375>, 19.06.2017.
- Joan i Tous P. 2007, *Los „Chuetas” de Mallorca: textos persecutorios, negociación del estigma y reivindicación literaria*, [w:] Álvarez Chillida G., Izquierdo B.R. (red.) *El antisemitismo en España*, Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, s. 127–164.
- Juris J. S. 2005, *Los caminos de Sefarad*, „Revista de Antropología Social”, Número 14, s. 241–279.
- Litt S. 2008, *Pinkas, Kahal, and the Mediene: The Records of Dutch Ashkenazi Communities in the Eighteenth Century as Historical Sources*, Brill, Leiden/Boston.
- López-Salazar Codes A.I. 2011, La cuestión de la naturaleza de los ministros del Santo Oficio portugués. De las disposiciones legislativas a la práctica cotidiana, „Hispania. Revista Española de Historia”, t. LXXI, Nº 239, s. 691–714.
- Lupovitch H.N. 2010, *Jews and Judaism in World History*, Routledge, Taylor & Francis Group, London/New York.
- Marques de Almeida A.A. 2003–2004, *O Padre António Vieira e os interesses Cristãos-Novos*, „Revista portuguesa de história”, Nº 36, 1, (Ejemplar dedicado a: Homenagem aos professores Luís Ferrand de Almeida, António de Oliveira), s. 445–459.
- Mayone Dias E. 1999, *Portugal's Secret Jews: The End of an Era/Criptojudes Portugueses: o fim de uma era* (wydanie dwujęzyczne), Peregrinação Publications, Rumford, RI.
- Mendes Drumond Braga I.M.R., 2002, *Uma Estranha Diáspora Rumo a Portugal: judeus e Cristãos-Novos reduzidos à Fé Católica no século XVII*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Año 62, Nº 2, s. 259–274.

- Meyerson M. D. 1991, *The Muslims of Valencia in the Age of Fernando and Isabel: Between Coexistence and Crusade*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford.
- Meyerson M. D. 2004a, *A Jewish Renaissance in Fifteenth-century Spain*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Meyerson M. D. 2004b, *Jews in an Iberian Frontier Kingdom: Society, Economy, and Politics in Morvedre, 1248–1391*, Brill, Leiden/Boston.
- Michałowska-Mycielska A. 2006, *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów: wybór tekstów źródłowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Montes Romero-Camacho I. 1983, *Notas para el estudio de la judería sevillana en la Baja Edad Media (1248–1391)*, „Historia. Instituciones. Documentos”, N° 10, s. 251–278.
- O'Connor I. A. 2003, *A Forgotten Community: The Mudejar Aljama of Xàtiva, 1240–1327*, Brill, Leiden/Boston.
- Pérez J. 2005, *Los judíos en España*, Marcial Pons, Ediciones de Historia S.A., Madrid.
- Picazo Muntaner A. 2006, *Els xuetes de Mallorca: grups de poder i critojudaisme al segle XVII*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Pimenta Ferro Tavares M. J. 1988, *Judeus, cristãos novos e os descobrimentos portugueses*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Vol. 48, N° 2, s. 293–308.
- Pimenta Ferro Tavares M. J. 2008, *Os judeus da Beira interior: a comuna de Trancoso e a entrada da Inquisição*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Vol. 68, N° 2, s. 369–411.
- Pimenta Ferro Tavares M. J. 2014a, *Judeus de Castela em Portugal no final da Idade Média: onomástica e fontes documentais*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Vol. 74, N° 2, s. 303–342.
- Pimenta Ferro Tavares M. J. 2014b, *Judeus de Castela em Portugal no final da Idade Média: onomástica familiar e mobilidade*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Vol. 74, N° 1, s. 89–144.
- Porqueres Gené E. 2001, *L'endogàmia dels xuetes de Mallorca: identitat i matrimoni en una comunitat de conversos (1435–1750)*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca.
- Pulido Serrano J. I. 2015, *Sefarad: Historia de una palabra*, „Andalucía en la historia”, N° 50 (La Historia de Andalucía en 50 palabras), s. 46–47.
- Rábade Obradó del Pilar M. 2004, *Cristianos nuevos*, „Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales”, N° 13–14, s. 275–292.
- Ribeiro Sanches A. 2003, *Cristãos Novos e Cristãos Velhos em Portugal*, Universidade da Beira Interior, Covilhã.
- Rich Abad A. 2001, *L'estructura familiar al si del call jueu de Barcelona*, „Acta historica et archaeologica mediaevalia”, Nr 22, Ejemplar dedicado a: Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu, Vol. 2, s. 411–434.
- Riera F. 2003, *Els xuetes: Desde la intolerància a la llibertat (segles XVIII–XX)*, Lleonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca.
- Romeu Ferré P. 2011, *Sefarad ¿la “patria” de los sefardíes?*, „Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes”, Vol. 71, N° 1, s. 95–130.

- Santamaría Arández Á. 1997, *Sobre la condición de los conversos y chuetas de Mallorca. Espacio, tiempo y forma*, „Historia medieval”, t. 10, s. 219–261.
- Secall i Güell G. 1981, Notícia històrica de les jueries medievals de la Conca de Barberà (segles XIII–XV), „Aplec de treballs”, N° 3, s. 203–224.
- Shaltiel M.A. 2004, *The Shaltiel Manuscripts: Catalunya 1061–1481*, iUniverse Inc., New York/Lincoln/Shanghai.
- Stow K. 2007, *Popes, Church, and Jews in the Middle Ages: Confrontation and Response*, Ashgate Publishing Co./Ltd., Aldershot, Hampshire/Burlington VT.
- Villatoro Lamolla V. 1992, *Del call a la sinagoga: els jueus a Catalunya*, Editorial Barcanova, S.A., Palma de Mallorca.

Źródła internetowe

- Câmara Municipal de Belmonte*, <http://cm-belmonte.com/?q=node/126>, 17.06.2017.
- Centro de Interpretación. Judería de Sevilla*, <https://www.juderiadesevilla.es/>, 13.06.2017.
- Rádio Shabell*, <http://www.radioshabel.com/home/artigo/feis-gastam-mais-de-r-4-000-para-se-batizar-no-rio-jordao>, 15.06.2017.
- Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad*, <http://www.redjuderias.org/google/>, 11.06.2017.
- Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad, La segunda edición del proyecto educativo “Benjamín de Sefarad” reúne a 280 estudiantes en Girona*, <http://www.redjuderias.org/red/novedades.php?lang=1>, 12.06.2017.
- Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad*, http://www.redjuderias.org/google/google_maps_print/barcelona-es.html, 15.06.2017.
- Rede de Judiarias de Portugal – Rotas de Sefarad*, <http://www.redejudiariasportugal.com/index.php/pt/>, 16.06.2017.
- Red de Juderías de España. Caminos de Sefarad*, film reklamowy <https://vimeo.com/76326293> (nagranie), 18.06.2017.

